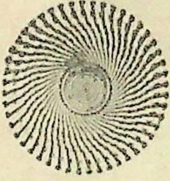

वाग्व्यवहारः

श्रीचारुदेवशास्त्री

इह यथा तथा प्रवर्तमानो वाचो व्यवहारो न नो विमर्शविषयः। सामान्येन हि तेन विमृष्टेन नार्थः। न चापि यस्याः कस्याश्चिद्वाच एव स विवक्षितः, किन्तर्हि पारम्पर्यागतः शिष्टाभ्यनुज्ञातः संस्कृतव्यपदेशभाजो दैव्या वाचो विशिष्टो व्यवहार एवाभिप्रेतः। यानि यथा वा पदानि शिष्टैरुच्चार्य्यन्ते तानि तथैव साधूनि भवन्ति। तथा साधुत्वमभ्युपेत्य चेतरैरप्यनुवर्त्यानि भवन्तीत्यत्र 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति सूत्रकारवचनमेव मानम्। यदि शिष्टाः शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते। 'शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी'ति भाष्यमपि सूत्राशयं स्फारं स्फारयच्छिष्टानां वाचि प्रामाण्यमङ्गीकुरुते। के पुनः शिष्टा इत्याकाङ्क्षायामित्याहुर्भगवन्तो भाष्यकाराः– 'आर्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किञ्चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गतास्तत्रभवन्तः शिष्टाः।' वयं तु पश्यामः शिष्टाः खलु न केवलं पृषोदरप्रकारेष्वविहितलोपागमविकारेषु शब्देष्वेव प्रमाणमपि त्वन्यत्रापि वाङ्मयेऽविशेषेणेत्यत्र निरुक्ता 'यदि शिष्टाः शब्देष्वि'त्यादिर्भाष्यकृदुक्तिरेव ज्ञापिका। शास्त्रे तावत् तिङ-कृत्तद्धितसमासैरभिधानमुक्तमर्थानाम्। तद्यथा–'प्रज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः' (५।२।१०१)। इति शास्त्रं मत्वर्थे णं विधत्ते। एवं सामान्यलक्षणे सत्यपि नहि श्रद्धावान्पुरुषः श्राद्ध इत्यभिधीयते, श्रद्धावत्कर्मैव श्राद्धमुच्यते। तत्कस्मात्। अनभिधानात्। किमिदमनभिधानं नाम। शिष्टैरप्रयुक्तत्वम्। नहि शिष्टाः श्रद्धावन्तं पुरुषं श्राद्धशब्देनाभिदधते। महाभागास्ते विहितमपि णं तत्रार्थे नेच्छन्ति। 'तेन दीव्यति खनति जयति जितम्' (४।४।२) अत्र तेन जितमित्यर्थे सामान्येन ठग्विहितः, देवदत्तेन जितमित्यत्र न भवति, अनभिधानात्। एवमङ्गुल्या खनदनीत्यत्रापि न, अनभिधानादेव। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इति सामान्येनाणादयो यादयश्च विधीयन्ते। अण्युपगोरिदमौपगवम्। परं देवदत्तस्यानन्तरमित्यत्र न भवत्यण्, अनभिधानात्। 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' (३।३।१५८)। इत्यनेनेच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातुमात्रात्तुमुन्विहितः। इह कस्मान्न भवति। इच्छन्करोति। अनभिधानादेवेत्यलं निदर्शनाय शिष्टप्रयोगाः प्रधानमुपसर्जनं व्याकरणमित्यस्यार्थस्य। अयमत्र सारः। शिष्टैः प्रयुक्तपूर्वा एव शब्दाः शास्त्रेण संस्क्रियन्तेऽनुशिष्यन्तेऽन्वाख्यायन्ते। तस्माद् व्याकरणमन्वाख्यानस्मृतिरिति संविज्ञायते। तत्रापि नेदं युज्यते वक्तुं तावन्त एव शब्दाः सन्ति यावन्तश्शास्त्रेण परिगृहीता इति। अनन्वाख्याता अपि भूरय इति तेषां साधुत्वेऽपि शिष्टा एव मानम्।

शिष्टा एव सर्वत्र वाग्व्यवहारे प्रमाणमिति यदुक्तमधस्तात्तत् सम्प्रति प्रसिषाधयिषामः। इदं तावद् व्यवस्थितं यां वाग्वर्तनिमनुवर्तन्ते शिष्टास्तामेवानुविवृत्सति लोकः। का नाम निरवद्या वाक्यप्रणीतिरिति शिष्टपद्धतेरेव शक्यमञ्जसा विज्ञातुम्। तत्र हि त एव प्रमाणं नेतरे। तन्मुखप्रेक्षी लोको यज्जातीयकं वाग्विन्यासं ते प्रयुञ्जते तथा जातीयकमेव स प्रमाणीकुरुते। यया विधया ते तं तमर्थं सन्दृभन्ति तामेवानुकरोति लोकः। व्याकरणे च पदान्येव संस्क्रियन्ते न वाक्यानि, तेन न तदायत्तो वाक्यसाधुत्वप्रत्ययः। वाक्यञ्च न केवलं साध्विष्यते साधीयश्च, साधिष्ठमपि चेष्यते। इदञ्च तारतम्यं शिष्टप्रयोगतोऽवसातव्यं भवति नान्यतः। अनलङ्कर्मीणं तत्र व्याकरणम्। नैतदेव। एवं नाम व्यवस्थितो वाग्व्यवहारो यत्तत्रादृतो लोकः शास्त्रमपि नाद्रियते। तदेतद्भगवन्तो भाष्यकारा इत्थङ्कारं निदर्शयन्ति—'देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालयः। तत्र भवितव्यं सम्पत्स्यन्ते शालय इति। सिद्धमेतत्। कथम्। भविष्यत्प्रतिषेधात्। यल्लोको भविष्यद्वाचिनः शब्दस्य प्रयोगं न मृष्यति। कश्चिदाह देवश्चेद् वृष्टः सम्पत्स्यन्ते शालय इति। स उच्यते मैवं वोचः, सम्पन्नाः शालय इत्येवं ब्रूहीति।' (३।३।१३३) यद्यप्यन्वयवन्त्यर्थवन्ति पदानि वाक्यं भवति तथापि तत्रैकेन तिङन्तेन भवितव्यमिति नियम्यते। तच्च तिङन्तं पदं न सर्वत्र श्रूयते, क्वचिद् गम्यते चापि। क्व चेदमनुक्तमपि गंस्यते। क्वास्य परिहारो न केवलं वाक्यदुष्टये न भविष्यत्युपस्कृतये चापीति शिष्टशीलीत एव शक्यमध्यवसातुम्। अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्याच्छक्यतेऽनमातुमस्तेर्लट्परकस्याप्रयोगोऽपि दोषावहो न भवतीति। कोऽसौ। का प्रवृत्तिः। एको देवः सर्वभूतेषु गूढः। असाधुदर्शी किलासौ। अहो मधुरमासां दर्शनम्। अपशवो वा अन्ये अगोश्वेभ्यः पशवो गोश्वा इत्यादिष्वप्रयोगोऽस्तेर्वाक्यस्य लाघवाय भवति माधुर्याय च। भाष्यवचने पुरुषग्रहणमतन्त्रम्। अन्यत्राप्यस्तेस्त्यागो न दोषाय कस्त्वं भो इत्यादिषु। परं त्यागः क्वाचित्कः प्रयोगस्तु प्रायिकः। परमस्तिरयं न शक्यो वाक्योपक्रमे परित्यक्तुम्। 'अस्ति पुण्यकृतामधिवासो वासवावास इव वसुधामवतीर्णः....श्रीकण्ठो नाम जनपद' इति श्रीहर्षचरिते। अन्यत्रापि धात्वन्तरस्याप्यप्रयोगमनुमन्यन्ते शिष्टाः। प्रविश पिण्डीम्। इह भूङ्क्ष्वेति त्यक्तम्। तदन्तरेण तदर्थगतेः। इति शङ्करभगवत्पादाः, इति गुरुचरणा इत्यादिषु मतोपन्यासात्मकेषु वाक्येष्वाहुर्मन्यन्ते पश्यन्ति प्रतिजानत इत्यादि तिङन्तं गम्यमानमपि वाक्यालङ्कृतये भवति। जुषन्ते हि शिष्टास्तम्प्रकारमास्वादन्ते च रसज्ञा दोषज्ञाः। संभ्रमे वाक्यकारो द्विरुक्तिं पदस्य विधत्ते। रक्ष रक्ष व्याघ्रो मामाघ्रातुमिच्छति। परं संभ्रमे तिङन्तपदपरिहारोऽपि दृश्यते। आपस्तावत्। इमा आपः। आसनं तावदत्। इदमासनम्। इदमत्र तत्त्वम्। क्रियोच्चारो हि विलम्बयत्यर्थप्रतीतिं निर्दिश्यमानार्थप्रतिपत्ति[1] च इष्यते चाकालहीनं प्रवृत्तिः। सा च लघुनैव न्यासेन शक्या न गुरुणेति सुग्रहं सुधीभिः। आपस्तावदाह्रियन्तामित्यधिककालोच्चार्यं वाक्यं समाहितस्येष्टं स्यान्न सम्भ्रान्तस्य।

तैस्तैरुपपदैर्योगे तास्ता विभक्तीरनुशास्ति शास्त्रकारः। अन्तरेणाप्युपपदं सा सा दृश्यते। 'कस्यचित्त्वथ कालस्य 'ततः कतिपयाहस्य' 'ततः कतिपयाहस्य तच्छ्रुत्वेत्यत्र भारते' (वन० २५९।८, १६०।१५, उद्योग० १८९।१८) 'चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः' 'भगवन्निमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाहविविधिनोपयम्य कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतामि'त्यादौ शाकुन्तले च पश्चादित्युपपदं परिहृतम्। 'एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपी'ति रामायणप्रयोगेऽप्यूर्ध्वमित्याद्युपपदमपेक्षितं सदप्युपेक्ष्यते। परं नैष उपपदपरिहारोऽन्यत्रापि शक्योऽतिदेष्टुम्। क्वचिद्विशेषणमहिम्ना विशेष्यार्थलाभ इति शक्यं विशेष्यमप्रयोक्तुम्। तद्यथा—सागराम्बरेति समुद्रवसनामुर्वीमाह। 'विषाक्ते दिग्धलिप्तकावि'त्यमरात्केवलौ दिग्धलिप्तकशब्दौ विषसम्पृक्तशरवचनौ परिगृह्येते। 'उष्णानि कृष्ण वर्तन्त' इति भारतप्रयोगेऽप्युष्णानीति निदाघाहा[2] उच्यन्ते। अजर्यं संगतमिति

---

१. अनुष्ठानम्। २. राजाह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वम्।

जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्संगते संगमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते। अजर्यमार्यसंगतम्। परं केवलोऽप्यजर्यशब्दस्तादृशे संगते प्रयुज्यते 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहबन्धाय पुनर्बबन्धे'ति रघौ (१८।७) क्वचिन्नाम्नापि केवलेन तत्कर्मिका क्रिया लक्ष्यते। 'नागपृष्ठेऽश्वपृष्टे च परिनिष्ठित' इत्यत्र नागपृष्ठारोहणे अश्वपृष्ठारोहणे च परं प्रावीण्यमुपगत इत्यर्थोऽभिधित्सितः। क्वचिच्च क्रिया अन्तर्णीतक्रियान्तराः प्रयुज्यन्ते 'भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम्' (रघु० १२।१०४) इति। अत्र प्रस्थानक्रियाया अकर्मकत्वेऽपि तदङ्गभूतोद्देशक्रियापेक्षया पुर्याः कर्मत्वम्। यथा वा कुसूलान्पचतीत्यादानगर्भः पाकोऽभिधीयते। एवं 'ततो द्वादशवर्षाणि प्रवेष्टव्यं वने पुनरि'ति भारतप्रयोगे प्रवेशनक्रियया तत्पूर्विका वासक्रियाऽभिधीयते। अन्यथा प्रवेशनस्य क्षणिकत्वात्कथङ्कारं तेन द्वादश समा व्याप्येरन्‘ अव्याप्तेश्च कथं नाम वर्षशब्दादत्यन्तसंयोगे विहिता द्वितीयोपपत्तिमती स्यात्। गामट भिक्षां चरेत्यत्राटतिर्-नुसरणाङ्गे पर्यटने वर्तते चरितश्चार्जनाङ्गे भ्रमणे। गामनुसरन्पर्यट, भिक्षां चार्जन्भ्राम्येत्यर्थः। इति दिगियं प्रदर्शिता धातूनां क्रियान्तरोपसर्जनकस्वार्थाभिधायकत्वमस्तीत्यस्य।

यच्चोद्गिरन्ति प्रामाणिका 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति तत्रापि न यस्य कस्यचित्प्रयोक्तुर्विवक्षा-मनुरुन्धन्ति कारकाणि। लौकिकी हि विवक्षा प्रभवति न प्रायोक्त्रीत्याहुः। लोकश्चात्र शिष्टलोक एवाभिप्रेतो वाचि प्रमाणभूतः सर्वस्यावधेयवचनः। अन्यथा सर्वमिदमाकुलं स्याद्वाङ्मयम्। सङ्कीर्येरन्प्रयोगा न व्यवतिष्ठेरन्निति महाननर्थोपनिपातः स्यात्। इमां कारकविषयिणीं विवक्षामधिकृत्य किञ्चिद् विन्यस्यामो विदुषां विनोदाय। 'त्वदीयं वस्तु गोविन्द तुभ्यमेव समर्पये'इत्यर्पयतिर्ददात्यर्थे प्रयुक्त इति युज्यते युष्मदः सम्प्रदानत्वम्। अर्पयतिर्नाम कथमिममर्थमर्पयतीति तावद् विमृश्यम्। ऋ गतिप्रापणयोरिति धातुर्णिच्सहकारेण प्रापणमर्थमाचष्टे, केवलस्तु गतिं वा प्राप्तिं वा। धातुपाठे गतिप्रापणयोरित्यर्थनिर्देशे प्रापणमिति प्रकृतेऽर्थे वर्तमानाद् आप्लृ व्याप्ताविति धातोल्युटि रूपम्, न तु हेतुमण्ण्यन्तस्य। अर्तेर्हेतुमति णिचि प्रापणं नयनमर्थः। यश्चार्थः परत्र सङ्क्रम्यते परं प्राप्यते स परस्मै सम्प्रदीयत इवेत्यर्थविवक्षया चतुर्थ्यौपयिक्येव। परं विभक्त्यन्तराण्यप्यर्पयतिप्रयोगे दृश्यन्ते। 'तं देवाः सर्वे अर्पितास्तदु नात्येति कश्चने'ति कठोपनिषदि। 'सिंहो मतिविभ्रममिवार्पितो न किञ्चिदप्युदा-हृतवानि'ति तन्त्राख्यायिकायाम्। अत्रार्पितशब्दो मुख्यया वृत्त्या गमितार्थाभिधायीति गत्यर्थत्वादणि कर्तुः कर्मत्वमिति तच्छब्दात् मतिविभ्रमशब्दाच्च युक्ता द्वितीया। दानार्थविवक्षाविरहान्नेह चतुर्थी। क्वचित्सप्तम्यपि दृश्यते। 'अवगच्छति मूढचेतनः प्रियनाशं हृदि शल्यमर्पितम्।' 'अपथे पदमर्पयन्ति ही'ति च रघौ। (८।८८। ९।७४)। 'अर्पयित्वेश्वरे प्रह्वः प्रमना विरमाम्यहमि'ति चान्यत्र। 'ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मा-र्पणमि'ति योगभाष्ये। अत्रेयं सप्तम्युपपत्तिः यद्धि यं प्राप्यते द्रव्यं तत्तदन्तिकं प्राप्यते तत्सन्निकर्षे सन्निधाप्यत इवेत्यर्थविवक्षायां सामीपिकेऽधिकरणे सप्तम्यपि साम्प्रतम्। क्वचिदन्यत्र तृतीयाऽपि विलोक्यते 'तेषामक्षीणि कर्णांश्च नासिकाश्चैव मायया। निमित्तवेधी स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत्' इति भारते। (उद्योग० ९६ ३१) अत्र समार्पयदित्यस्य समगमयदित्यर्थग्रहादिषीकाभिरित्यत्र सहार्थे तृतीयोपपन्नैव। इदञ्चान्यदप्येतज्जातीयकं परीक्ष्यमाणं भूयसे विनोदाय भविष्यति विदाम्। पद गताविति धातोः प्रतिपूर्वस्य ण्यधिकस्य प्रयोगेऽपि विभक्ति-वैचित्र्यं दृश्यत आकूतकरम्। हेतौ प्रतिपादयतेः प्रापणमर्थो मुख्यया वृत्त्येति गत्यर्थत्वादणि कर्तुः कर्मत्वे कर्मणि द्वितीया नापूर्वा। 'सर्वरत्नानि राजा यथार्हं प्रतिपादयेत्। ब्राह्मणान्वेदविदुषो यज्ञार्थञ्चैव दक्षिणाम्' (मनु० ११।४) (अयशो जीवलोके च त्वयाऽहं प्रतिपादितः' (रा० अयो० ७४।६) अत्र क्तेनोक्ते कर्मणि प्रथमा। 'एतां मालाञ्च ताराञ्च कपिराज्यञ्च शाश्वतम्। सुग्रीवो वालिनं हत्वा रामेण प्रतिपादितः' (रा० युद्ध० २८।३२) अत्रापि पूर्ववत्कर्मणि प्रथमेति विज्ञेयम्। 'सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्धं प्रत्यपादयदि'ति भारते। (आदि० १६८।७२) प्रतिपादनं वितरणमित्यर्थग्रहात्प्रतिपादयतिप्रयोगे विप्रादीनां सम्प्रदानतापि शिष्टानामिष्टा। 'गुणवते कन्या प्रतिपादनीये'ति शाकुन्तले। 'अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं परामि'ति च भर्तृहरौ।

(२।१६) प्रतिपादयतिश्च कथं वितरणेऽर्थेऽवतरतीति जिज्ञासायामर्पयतिविषये यदुक्तं पुरस्तात्तदिहाप्यवितथं विज्ञेयम्। क्वचिदन्यत्र सप्तम्यपि दृश्यते ऽर्पयतिवद् 'धनानि तु यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत्' इति (मनु० ११।६) अत्रार्पयतिवत्सामीपिकेऽधिकरणे सप्तमी साध्वी। अपि वा सम्प्रदायेऽपि क्वचित्सप्तमीमिच्छन्ति शिष्टा इत्यदुष्टा।

इयमपि द्वितीयाप्रयुक्तिश्चिन्त्यताम्। 'चतुर्दशीमष्टमीं वा रामं पश्यति तापसा' इति भारते। 'अथ कल्यमुत्थाये'त्यादि च रामायणे। इहोभयत्राप्यत्यन्तसंयोगोऽसन्नपि विवक्ष्यतेऽन्यथा द्वितीयानुपपत्तिः स्फुटैव। यद्यपि चतुर्दश्या अष्टम्याश्चैकदेशे तापसा रामं पश्यन्ति न तु सर्वरात्रम्, दर्शनं हि क्षणिकं भवति, तथापि रामदर्शन-समुत्सुकास्तापसाः सर्वां रात्रिं पश्यन्तीव रामम्। एवं ह्यासेचनकं पावनं च तद्रूपमिति विवक्षया तथा प्रयुङ्क्ते द्वितीयस्मिन्नपि प्रयोगे उत्थानपूर्विकया चेष्टया व्याप्तिर्विवक्ष्यते सर्वस्व कल्यस्येति द्वितीया सुवचा।

अयमपि सप्तमीप्रयोगः परीक्ष्यः परीक्षकैः 'एताभ्यां रंस्यसे सार्धं वस वै मयि बाहुके'ति भारते (वन० ६७।७) 'नाब्राह्मणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं चरेदि'ति मनौ (२।२४२) 'याच्ञा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामे'ति मेघे। 'अस्ति मे त्वयि प्रार्थने'ति चान्यत्र भारते। अत्र सर्वत्र सामीपिकेऽधिकरणे सप्तमी बोध्या। सप्तम्यैव च शिष्टा एतमर्थमभिदधति। तदेषां शीलम्। नव्यास्तु 'यदि पथि विपथे वा वर्तयामः स पन्था' इत्यभिमन्यमाना मत्पार्श्वे वस, गुरोः सन्निधौ वसति, अस्ति मे त्वत्तः प्रार्थनेत्येवं विवक्षितमर्थमर्पयन्ति। यद्यपि पार्श्वादिप्रयोगेऽपि कश्चिद् दोषो न, गुणोऽपि सुतरां न। अधिकपदत्वं तु भवत्येव रुचिविषयः शारदानां न विशारदानाम्। त्वत्तः प्रार्थनेत्यत्र तु पञ्चमी सूपपादापि शिष्टानुग्रहोऽस्या नेति नादरणीया।

क्वचिद्ददातिर्दिशतिर्वाऽनुज्ञानेऽर्थे पर्यवस्यति, तथापि सम्प्रदानत्वविवक्षया चतुर्थीं व्यवहरन्ति विज्ञाः 'न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहमि'ति भारते। (आदि० ३४।९) 'स्मर्तुं दिशन्ति न दिवः सुरसुन्दरीभ्य' इति किराते। (५।२८) 'बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपी'ति शाकुन्तले। (६।२२) अत्र मह्यं दुष्यन्ता-येत्यध्याहार्यम्। इह समादातुमित्यादिषु तुमुन्प्रयोगः प्रसक्तानुप्रसक्त्या किञ्चिद्विचार्यते। अनुज्ञानार्थप्रतीतेस्तु-मुन्निह 'शकधृषज्ञाग्ले'ति सूत्रेण विहितः। स चोपपदधातुना समानकर्तृकाद्धातोरेव विधीयते। अत्र च भिन्न-कर्तृकताऽभिव्यक्ता। अयमत्र समाधिः प्रतिभाति नः। किंशब्दवाच्यस्य पुरुषान्तरस्य सुरसुन्दरीणां दुष्यन्तस्य च सम्प्रदानतैवेह विवक्षिता। एकदैकस्यैव कारकस्य विवक्षासम्भवात्। न हि युगपदेकस्मिन्नर्थे कारकद्वयसत्ता शक्या विज्ञातुम्, विरोधात्।

क्वचिदभिव्यक्ततरमप्यपादानत्वमुपेक्ष्य कारकान्तरं विवक्षन्ति सन्तः। देवदत्तः प्राणान्मुमोच। देवदत्तः प्राणैर्मुमुचे। इह देवदत्तस्य प्राणैः समं वियोग इति नितान्तमुत्तानम्। वियोगश्चोभयनिष्ठ इति वियोक्तारं वियुज्यमानञ्चार्थं समं निश्रयते। इदञ्च नितरां विवक्षानिघ्नं तयोः कतरस्यावधिभावः कल्प्येतेति। यदि नाम प्राणा ध्रुवोऽर्थोऽवधिरिति वा कल्प्येरंस्तदा देवदत्तस्य वियोक्तृता वियोगे कर्तृतार्थादापद्यते। तेन प्राणशब्दा-त्पञ्चम्या भवितव्यम्। परं मुच्लृ मोक्षण इत्ययं धातुः सकर्मकः। तत्प्रयोगे कर्माकाङ्क्षितम्भवति। 'अपादान-मुत्तराणि कारकाणि बाधन्त' इति वचनादपादानत्वं प्रबाध्य कर्मविवक्षायां प्राणानिति द्वितीया। अथ देवदत्तो-ऽवधिरित्यभ्युपेयते तदोक्तरीत्या तस्यापादानतां प्रबाध्य मुञ्चतेः कर्मत्वेन तत्रोक्ते कर्मणि प्रथमा। प्राणैरिति चानुक्ते कर्तरि तृतीया सूपपन्नेति सर्वमवदातम्। मुचेः कर्मकर्तरि प्रयोगे तु प्राणादेरपादात्वमविहतं तिष्ठति। 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादि'ति गीतासु। 'मुच्यते सर्वपापेभ्य' इति चानेकत्र पुराणे। मोक्ष्यसे स्वयमेव मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः। कस्मादित्याकाङ्क्षायामाह—अशुभात्। अत्रापादानबाधप्रसङ्ग एव नास्तीति न दुरवधारं सुधीभिः। स प्राणान्मुमोच, तम्प्राणा मुमुचुरिति वाक्यद्वयमभिप्रायभेदेनादौ प्रयुयुजिरे विवेक्तारो वक्तारः,

कालान्तरे तु समानार्थकमेतदिति साङ्कर्येणेत्यव कल्पयामः । अत्र शास्त्रपारावारपारीणाः प्रमाणमिति नातोऽतिरिक्तं सहामहे वक्तुम् ।

क्वचित्कारकस्याविवक्षा सम्बन्धस्य चैव विवक्षा । यथा मातुः स्मरतीति । मातृसम्बन्धिस्नेहादिकं स्मरतीत्यर्थः । यदा कश्चिन्मातृविश्लेषदुःखमश्नुवानः शिशुमपरं वाऽम्बया सस्नेहातिरेकं लाल्यमानं सदयं वाऽवेक्ष्यमाणमालोकते तदा मय्यप्यम्बैवमाचरदिति भवति तस्य मातुः स्मरणम् । अन्यदा चाकृत्या संवादिनीं योषां रथ्यया यान्तीं निशाम्य सादृश्यप्रत्ययेन प्रतिबुद्धसंस्कारो मातरमेव स्मरति साक्षात्, मातृमूर्त्तिरेवास्योपतिष्ठते चेतसि, तदा भवत्येव कर्मकारकस्यावकाशः । एवमन्यत्रापि । शुकनासस्यापि मनोरमायां तनयो जातः । अन्यत्र जनकस्य कर्तृत्वेऽपादानत्वे वा सत्यप्यत्र तदविवक्षायां कस्येत्याकाङ्क्षायां शेषे षष्ठी ।

"व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥"

इति काशिकायामुद्धारे व्याधयो व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पुरुषस्य सन्निधिमपि नाधिगच्छन्ति, संस्पर्शनन्तु दूरापेतमिति विवक्षया शेषे षष्ठी । तुरीये तु चरणे कर्मविवक्षातो द्वितीया[1] ।

इदमपरमिह विवेच्यम् । वाक्य उद्देश्यस्य कर्तृता वा स्याद् विधेयस्य वेति । अपि वान्यत्रार्थानुरोधात्किमुद्देश्यस्य कर्मत्वमिष्यतामुताहो विधेयस्येति । यद्युद्देश्यस्य कर्तृता तदा कर्तृवाचिनि तिङि धातोरुद्देश्यमनुसरन्ती पुरुषवचने भविष्यतः, अथ विधेयस्य कर्तृता तदा तदेव तेऽनुरोत्स्यतः । एवमेकैकस्य कर्मत्वविवक्षायां तत्तदनुरोधाद् धातोः पुरुषवचने, क्तान्तात्प्रातिपदिकाच्च लिङ्गसंख्याविभक्तयो भविष्यन्ति । अस्मिन् सम्यगालोडिते प्रवृत्तानां वैदिकं लौकिकञ्च साहित्यं शीलयतां नः प्रायश उद्देश्यस्य कर्तृत्वाभिप्रायाणि यथाविवक्षं कर्मत्वाधिगमकानि वा वाक्यानि दृक्पथमवतरन्ति । तेषु कतिपयानीह निदर्श्यन्ते—'समुद्रः स्थः कलशः सामधानः' (ऋक्०) 'यदग्ने स्यामहं त्व त्वं वा घा स्याग्रहम् । स्युष्टे सन्या इहाशिषः' । (ऋ० ८।४४।२३) 'यत्र ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः' (कठ०) 'आत्मेत्येवोपासीत । अत्र सर्व एकं भवन्ति' (बृह० १।४।७) । 'ना यदा सहस्रं सम्पेद्रः' (छान्दोग्य० ४।४।५) 'अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः' (रघु० १।२५) । 'एषोऽस्मि कामन्दकी सम्वृत्तः' (मालती० १) । 'प्राची बालबिडाललोचनरुचां जाता च पात्रं ककुप्' (बाल०) 'हारः स च प्राभृतमत्र जातः' (विद्धशाल० ४।९) । 'बालानान्तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डकः' इति हलायुधः । 'भारः स्याद्विंशतिस्तुला' इत्यमरः । 'शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम्' इति विद्यानाथः । अत्रोदाहृतीनामियत्तापरिच्छेदो नास्ति । उद्देश्यस्य कर्तृकर्मत्वे परिगृह्य प्रचुरं पुरा प्रयुञ्जते प्रज्ञाः । विधेयस्य कर्तृकर्मत्वपरिग्रहस्त्वल्पः क्वाचित्कः । बाढं प्रयस्यद्भिरस्माभिः कियन्तिचिदेवोदाहरणानि पारितानि पर्येषितुम् । तानिहानुक्रामामो विमर्शाय विपश्चिताम् । 'यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः' (यजु० ४०।७) 'ता (नद्यः) समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति' (छान्दोग्य० ६।१०।१०) । 'ते समानीतमात्रे तु शकले पुरुषर्षभ । एकमूर्तिधरो वीरः कुमारः समपद्यत' इति भारते । (सभा० १७।४१) 'त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यत' इति, 'अन्नं प्रजापतिश्चोक्त' इति, अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृत'मिति च भारते । (वन० १८८।२३, २००।३८, शान्ति० ३३।३८) । त्रिंशत्कला मुहूर्त्तः स्यात्' पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमः साहसः स्मृतः' ते षोडश स्याद्धरणम्' प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत्कृताः । व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ।' श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः' सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते' इति भृगुप्रोक्तायां

---

१. इह दिङ्मात्रमुदाहृतम् । विस्तरस्त्वस्मत्कृतायां प्रस्तावतरङ्गिण्यां 'विवक्षातः कारकाणि भवन्ती'ति शीर्षके निबन्धे द्रष्टव्यः ।

मनुसंहितायाम् (१।६४, ८।१३८, ८।१३६, ६।७०, २।१०१, ९।२९४)। एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वौ भिक्षू मिथुनं स्मृतम्। त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वन्तु नगरायते' इति दक्षस्मृतौ। (७।३४) सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवतः' इति पस्पशायां भाष्ये। द्वौ द्वौ माघादिमासौ स्यादृतु'रित्यमरः। 'द्वौ द्वौ मासावृतुः स्मृत' इति क्षीरस्वामिनोद्धृतं कात्यवचनम्। 'आचितो दश भाराः स्यु'रिति चामरः। 'पक्षसी तु स्मृतौ पक्षा' विति 'पचिवचिभ्यां सुट्' चेत्युणादिसूत्रव्याख्यायां दीक्षितोद्धृतः कोषः। 'भिन्नो भयाद्वा शोकाद्वा ध्वनिः काकुरुदाहृते'ति श्रीहर्षचरिते प्रथमोच्छ्वाससङ्केते शङ्करोद्धृतः कोषः। 'अक्षरेभ्यः संस्काराः संस्कारादर्थप्रतिपत्तिरिति सम्भवत्यर्थप्रतिपत्तावक्षराणि निमित्तम्' इति शाबरभाष्ये (१।१।५)। 'मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नन्विमा'विति रघौ। (८।६१) 'यत्र द्वे ऋचौ प्रग्रथनेन तिस्रः क्रियन्त' इति काशिकायाम् (४।२।५५)।

'कोशो दण्डो बलञ्चैव प्रभुशक्तिः प्रकीर्तिता' इति। —मिताक्षरायाम्।

"निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुक्तचेतसाम्।
बोधनाय विधिना विनिर्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका॥"

इति सुभाषितरत्नभाण्डागारे

'एवमग्रेऽपि श्लोके कतिपयपदान्येव म्लेच्छभाषा भवति न तु सर्वः श्लोकः' इति भारतभावदीपे नीलकण्ठः।

अत्र दुष्करं व्यवस्थापयितुम्। एवं हि प्रतिभाति प्राय उद्देश्यविधेययोः प्राधान्याप्राधान्यविवक्षायां व्यवस्थितिर्नास्ति। तत्र खलु कामचारः प्रयोक्तृणाम्। यत्रोद्देश्यस्य प्राधान्यं विवक्षन्ति वाग्विदस्तत्र तस्य कर्तृत्वकर्मत्वे भवतोऽन्यत्र विधेयस्य। वाक्ये विधेयस्य प्राधान्यं तावन्न्यायप्राप्तम्। यत्किञ्चिदुद्दिश्य यत्किमपि विधातुमेव तत्प्रणीतेः। वाक्यार्थः क्रियेति सा प्रधानं वाक्ये तदङ्गभूतं चान्यदपि तत्समकक्षमेव। तथापि न ह्युपपत्तिमान्सर्वः प्रयोगप्रकारः, रुचिवशश्चापि कश्चिद्भवति। उद्देश्यस्य प्राधान्यं रोचयन्ते शिष्टा इति किं कुर्मः। यदि तर्कयामहे यत्र हि विधेयं संज्ञा भवति यथा 'अन्नं प्रजापतिश्चोक्तः' इत्यादिषु, यत्र वा निमित्तादीन्यजहल्लिङ्गानि पदानि तद्भवति, यथा 'मिथुनं परिकल्पितं त्वया' इत्यादिषु, तत्र विधेयस्य प्राधान्यं विवक्षन्ति तदनुरोधाच्च कर्तृकर्मत्वेन तत्प्रतीच्छन्तीति तदपि न व्यवतिष्ठते। तत्राप्युभयथा प्रयोगा दृश्यन्ते, 'भारः स्याद्विंशतिस्तुला' इत्युद्देश्यस्य कर्तृत्वेऽमरप्रयोगः। 'आचितो दशभाराः स्युः' इति च तस्यैव विधेयस्य कर्तृत्वे। 'जाता च पात्रं ककुप्' 'हारः स एव प्राभृतमत्र जातः' इत्यजहल्लिङ्गपदोपात्ते विधेयेऽप्युद्देश्यस्य कर्तृत्वम्। इदन्त्वाभासते क्वचित् क्रियापदेन सान्निध्यमप्युद्देश्यविधेययोः कर्तृकर्मत्वयोर्व्यवस्थापकम्भवति। यथा 'एवमग्रेऽपि श्लोके कतिपयपदान्येव म्लेच्छभाषा भवति न सर्वः श्लोकः' इति नीलकण्ठप्रयोगे म्लेच्छभाषेति विधेयं तिङन्तस्य सन्निहितमिति तस्य कर्तृत्वम्। उद्देश्यं हि विधेयेन व्यवायात्ततो विप्रकृष्टमिति न तस्य तत्। यदि च विपर्ययेणोद्देश्यं तिङन्तादव्यवहितपूर्वं स्यात्तदा तस्यैव कर्तृत्वमभिमतं स्याद्वाक्यं चैवंविन्यासं स्यात्, म्लेच्छभाषा कतिपयपदान्येव भवन्तीत्यादि। एवमपि 'संभवत्यर्थप्रतिपत्तावक्षराणि निमित्तम्' इति शाबरभाष्ये सम्भवतीत्येकवचनान्तं विरुध्येत। एतच्च दृढतरं प्रतिभाति यत्र विधेयं विकृतिवाचकं कृभ्वस्तीनाञ्च प्रयोगः, च्वेश्चाप्रयोगस्तत्र विधेयस्यैव प्राधान्यविवक्षया कर्तृत्वकर्मत्वे व्यवस्थिते। अत्र सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत भवत इति भाष्यमेव लिङ्गम्। तत्र नागेशोक्तिरप्यस्मदुक्तस्योपस्तम्भिका, खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत इति प्रयोगादच्व्यन्ते विकृतेः कर्तृत्वं बोध्यमिति। तथा च छान्दोग्ये 'ता समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति' इति विधेयस्य कर्तृत्वमनुरुध्य प्रयोगः। समुद्रीभवन्तीति चार्थः। 'यस्मिन्त्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः' इति यजुषि तु तात्त्विकस्य विकारस्याभावेऽपि विकारविवक्षायामात्मनो विधेयस्य कर्तृत्वं व्याख्येयम्। परमयमप्युत्सर्गो नानास्कन्नोऽपवादेन। अत्र 'सर्वं एकं भवन्ति' इत्यत्रोपनिषत्प्रयोगे उद्देश्यस्य कर्तृत्वदर्शनात्।

तेनान्तर्वाणयो निन्नुवन्तु किमत्र कामचार एवाभ्यनुज्ञात आहोस्विद् व्यवस्थितिरपि काचिदस्तीति। विधेयस्येतिना परिच्छेदे तु तस्यैव कर्तृकर्मत्वे व्यवस्थिते इति शक्यं मुक्तसंशयं वक्तुम्। 'कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्थेत्युच्यते' इति 'ककुदस्यावस्थायां लोपः' इति सूत्रे काशिकायाम्।

इदानीं लकारविषये व्यवहारनिबन्धनं कमपि विशेषं विवक्षामः। सूत्रकारेण भगवता वर्तमाने लड्विहितः, व्यवहारे त्वन्यत्रापि स दृश्यते—किं करोमि क्व गच्छामि। अत्र किं मे प्राप्तावसरं कर्तव्यं क्व वा मे गमनं हितमिति वक्तुरात्मनि सम्प्रश्न इति लोट् प्राप्तः। तं व्यावर्त्य लटमेव प्रयुञ्जते प्रयोगचणाः। ननु गच्छामि भोः, ननु करोमि भो इत्यत्र ननुरनुज्ञैषणायाम्। अनुजानीहि मां गमनं प्रतीत्यादिरर्थः। अनुज्ञा चेहेष्यते प्रार्थ्यते इति प्रार्थनायामत्र लोटि प्राप्ते लट्प्रयुक्तिर्व्यवहारमात्रनिबन्धना। 'अङ्ग कूज वृषल। इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मेत्यत्र प्रातिलोम्ये गम्यमाने तिङन्तमनुदात्तं भवति' इति प्रत्युदाहृतं काशिकायाम्। (८।१।३३) तत्र कूजनमनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवतीत्यर्थः। तस्मात्कूजेति लडर्थे लोट्प्रयोग इति प्रव्यक्तम्। लकारान्तराण्यपि तत्रार्थे प्रयुज्यन्ते। तद्यथा—

"कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि।
तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति॥"

इति कालिदासप्रयोगे लडर्थे लृट् स्पष्टः।

अत्र पूर्वत्र वाक्ये दार्ष्टान्तिके वर्तमानता क्रियायाः स्पष्टेति तत्साम्यादुत्तरवाक्ये दृष्टान्तेऽपि वर्तमानत्वेष्टा। तत्र च लृट्प्रयुक्तः कविना। सोऽसन्देहं वर्तमान एव व्याख्येयः, गत्यन्तराभावात्। एवं 'प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो' इत्यत्र कुमारे (२।३१) भविष्यति ज्ञानक्रियाया अनभिप्रेतत्वात् 'अन्तरात्मासि देहिनाम्' इत्यनेनासंगतेश्च वर्तमानतैवाभिप्रेतेति व्यक्तम्। तेनात्रापि लडर्थे लृड्व्यवहारानुपातीति प्रतिपत्तुमुचितं शासनादृतेऽपि। 'यदि विप्रस्य भगिनी व्यक्तमन्या भविष्यति' इति स्वप्ननाटके (६।१४) अपि लडर्थे लृट्। 'ब्रह्मणो वा एतद् विजये महीयध्वम्' इति केनोपनिषदि लडर्थे लोट्प्रयोगः। महीयध्व इत्येवार्थ इत्यत्र सर्वस्य सम्प्रतिपत्तेः। 'तद् ब्रूत वत्साः किमतः प्रार्थयध्वमिहागताः' इति कुमारे (२।२८)।

"न भ्रातरो न च पिता नैव त्वं मधुसूदन।
ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत्॥"

इति च भारते (वन० १२।२५, २६)

उभयत्र लडर्थे लोट् प्रयुज्यमानः कादाचित्कतामस्य वारयति प्राचुर्यञ्च प्रमाणयति।

इदमपि लृट्-प्रयोगे वैचित्र्यं विमर्ष्टव्यम्। 'अक्षमोऽसि सितासिते विवेक्तुमिति व्यक्तम्, नो चेद् दग्धं पूपशकलं नात्स्यसि' (नहीं तो जला हुआ पूए का टुकड़ा न खाता इति लोकभाषायाम्) 'त्वन्नियोगाद्रामदर्शनार्थं प्रस्थितः कथमन्तरा निर्वतिष्ये' (कैसे बीच में ही लौट आता) (प्रतिमा० षष्ठेऽङ्के) 'अन्यथा कथं त्वामर्चनीयं नार्चयिष्यामः' (मालविका०) 'अन्यथा कथं देवी स्वयं धारितं नूपुरयुगलं परिजनस्यानुज्ञास्यति' इति च।

"यद्यहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य गता बलात्।
अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती॥"

इति रामायणे हनुमन्तं प्रति सीताया वचनम्। अत्र पूर्ववाक्ये यदिशब्दः सिद्धार्थानुवादे, न हेतौ। यथा 'नोलूकोऽपि विलोकते यदि दिवा सूर्यस्य किं दूषणम्' इत्यत्र। अत्रैवमर्थे लृङ् दृश्यते न च शिष्यते। लृटव चैवमादिरर्थोऽभिधीयते विचक्षणैरितीह समुपन्यस्तैरुदाहरणैरेव सुज्ञानम्। न च हेतुहेतुमद्भावे लिङो लृङो वाऽत्र विषय इति शक्यशङ्कम्। लिङस्तावत्तस्मिन्सति भविष्यन्नेव कालो विषयः। इह च वाक्येष्वतीता क्रियोच्यते न भविष्यती। सापि व्यामिश्रा न शुद्धा। शक्नोत्यर्थोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरत्र लृङ् दृश्यते, ९५

नानुपहितात् । अत्रोदाहरणेषु हेतुहेतुमद्भाव एव नास्ति । न ह्यत्र क्वचिद्धेतुवाक्यं श्रूयते, सिद्धार्थानुवादकमेव तु वाक्यं यत्र तत्रोच्चार्यते । हेतुहेतुमद्भावाभावे क्रियातिपत्तेर्विचार एव नोदयते । यद्यपीह सर्वत्र पूर्ववाक्येषु तात्पर्यग्रहाद्धेतुत्वे पर्यवस्यत्यर्थः, तथापि हेतुत्वं शब्दोक्तं नास्तीति लिङो लृङो वा नैष विषय इति विशदं विपश्चिताम् । सन्देहाक्रान्ते भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लृट्प्रयोग एव शिष्टाभ्यनुज्ञातोऽविहितोऽपीत्यपि दिङ्मात्रमुदाहरामः—'न भविष्यति हन्त साधनं किमिवान्यत्प्रहरिष्यतो विधेः' (रघु० ८।४४) 'तदयमपि त्वष्टुः कुन्दे भविष्यति चन्द्रमाः' इति । (अनर्घ० २।८०) ।

